

УДК 81'36-112

DOI <https://doi.org/10.32782/2522-4077-2024-210-26>

З НИЗИН ДО ВЕРШИН: СПІЛЬНОСЛОВ'ЯНСЬКІ ТА САМОБУТНІ РИСИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ (3)

FROM THE BOTTOMS TO THE TOPS: COMMON SLAVIC AND INDIVIDUAL FEATURES OF THE UKRAINIAN LANGUAGE (3)

Крижанівська О.І.,

orcid.org/0009-0006-7210-998X

кандидат філологічних наук, доцент,

доцент кафедри української філології та журналістики

Центральноукраїнського державного університету

імені Володимира Винниченка

Ця стаття є продовженням розгляду складного питання про гармонійність поєднання праслов'янських і власне українських мовних рис у сучасному фонемно-фонетичному ладі нашої мови, яке знайшло своє відбиття у публікаціях, вміщених у попередніх числах цього ж часопису – Наукові записки. Серія: Філологічні науки Випуск 1 (208) та Випуск 2 (209).

У цій розвідці продовжуємо описувати становлення сучасної української підсистеми приголосних фонем, яка має своїм опертям спільнослов'янську консонантну основу, яка стала базою для витворення своєрідних фонетичних підвалин й інших споріднених мов; розглядаємо тільки ті приголосні фонemi, яких не було у праслов'янській мові або ж вона втратила подібні до наявних у сучасній українській мові. Йдеться про фонemi /г/, /ф/, /дз/ та /дз'/. Оскільки і їхнє походження, й особливості вимови, і передача на письмі багато в чому мають особливості, то власне фонетико-фонологічні описи доповнюємо орфографічними та ортографічними.

У сучасних навчально-методичних працях з фонетики української мови, у підручниках та посібниках для здобувачів освіти фонemi /г/, /ф/, /дз/ та /дз'/ вивчають разом з іншими, визначаючи їхнє місце в класифікаційних системах і не порушуючи питання їхнього походження, особливостей їхнього закріплення в системі консонантизму, специфіки вимови та передачі на письмі. Хіба що в старшій профільній школі (профіль: українська філологія) є згадка про появу фонemi /г/ та її зв'язок з /Л/, а на рівні базової школи йдеться про розрізнення звукосполуки [д]+[з] та звука мови і мовлення [дз]. На заняттях з історичної граматики у ЗВО студенти знайомляться з історією появи фонем /г/ та /ф/, хоч про час і причини виникнення /дз/ та /дз'/, про їхнє поширення в літературному і діалектному варіантах, проблема диграфічного їхнього позначення згадується хіба що принагідно.

За таких дидактичних підходів важко сподіватися на те, що випускник школи чи вишу може усвідомлювати самобутність нашої мови на фонетичному рівні, що він буде цікавитись подальшим розвитком своєї мови, що матиме необхідні знаннєві підвалини, щоб виявляти власні комунікативні компетенції на високому рівні, чого вимагає сьгоднішнє життя суспільства, а відтак і НУШ.

Заплановано продовження розгляду самобутніх рис української мови на прикладі одиниць інших рівнів мовної системи.

Ключові слова: споріднені мови, самобутні мовні риси, фонemi /г/, /ф/, /дз/, /дз'/.

This article continues studying the complex issue of the harmony of the combination of Proto-Slavic and Ukrainian language features in the modern phonemic-phonetic order of our language, which was reflected in the articles included in the previous issues of the same journal – Scientific Notes. Series: Philological Sciences Issue 1 (208) and Issue 2 (209).

In this investigation, we continue to describe the modern Ukrainian subsystem of consonant phonemes formation, which has as its support the common Slavic consonant base, which became the basis for peculiar phonetic foundations creation for other related languages as well; we consider only those consonant phonemes that did not exist in the Proto-Slavic language or that it lost similar to those in the modern Ukrainian language. These are the phonemes /г/, /ф/, /дз/, and /дз'/. Since their origin, pronunciation features, and written transmission in many respects have peculiarities, we supplement the actual phonetic-phonological descriptions with orthographic and orthographic ones.

In modern educational and methodological works on the Ukrainian language phonetics, in textbooks and manuals for students, the phonemes /г/, /ф/, /дз/ and /дз'/ are studied together with others, determining their

place in classification systems and not raising questions about their origin, features of their consolidation in the system of consonantism, specifics of pronunciation and transmission in writing. However, in the senior school (profile: Ukrainian philology) the appearance of the phoneme /г/ and its connection with /Г/ is mentioned, and at the basic school the sound combination [д]+[з] is distinguished from the sound [дз]. In historical grammar classes at universities, students get acquainted with the history of the phonemes /г/ and /ф/ appearance, although the time and reasons for the appearance of /дз/ and /дз', their distribution in literary and dialectal versions, and the problems of their digraphic notation are rarely mentioned.

With such didactic approaches, it is difficult to hope that a school or university graduate will be able to realize the uniqueness of our language at the phonetic level, that he or she will be interested in the further development of their language and will have the necessary knowledge base to demonstrate their communicative competence at a high level, which is required by today's the life of society, and hence the NUS.

We will continue studying the distinctive features of the Ukrainian language on the example of units of other levels of the language system.

Key words: related languages, distinctive language features, phonemes /г/, /ф/, /дз/, /дз'/.

Постановка проблеми. Умотивований перехід мовців на спілкування українською мовою, усвідомлення її не декларативної, а реальної державної пріоритетності в Україні повинні породжувати й інтерес до вивчення значно ширшого кола питань про мову/мовлення/культуру, ніж це навіть зараз пропонує шкільна програма, орієнтована на практичний результат – сформувати грамотного мовця. Ми ж переконані, що мовна освіта сьогодні – це своєрідна толока виховання свідомого громадянина, який мововибір і мововживання вважає одним із своїх громадянських обов'язків.

Рідномовні обов'язки тільки тоді є необтяжливими, коли мовець знає, чому його мова є такою, якою він її чує; чому в українській мові до сьогодні не все глибоко досліджено; чому виникла проблема її функціонування; чому варто, вивчаючи чужі мови, не нехтувати своєю.

Своєрідність рідної мови повинна бути усвідомленою. Оскільки вона виявляється на всіх рівнях мовної системи, то й фонетична специфіка нашої мови повинна бути доступно описана й донесена до всіх охочих.

Не тільки учні, а й студенти, ті, хто закінчив навчання, не завжди можуть зрозуміти, а тим більше переконливо комусь пояснити, у чому специфіка вимови звуків [ф] і [х]+[в], коли треба вимовляти [дз], а коли [д]+[з], чому «гекання» – це не смішно, а особливо, примітно по-українському. Тому метою пропонованої розвідки є привернення уваги всіх зацікавлених пошанувачів рідної мови до місця у фонетичній системі нашої мови не праслов'янських за походженням звуків, але наявних і в деяких інших споріднених мовах звуків [г], [ф], [дз], [дз']. Продовжуємо відстоювати думку, що самотність будь-якої мови виявляється не тільки в тому, що її звукосклад містить такі одиниці, яких не знають інші мови, а й у гармонійному поєднанні цього нового, нашого зі спільним слов'янським, збереженим від найдавніших часів.

Стан дослідження та актуальність. Українська фонологія і фонетика мають доволі праць, у яких описано фонетико-фонологічні особливості нашої мови і в синхронії, і в діахронії. Для нас важливими є роботи Н.І. Тоцької [1] та фонологічні погляди Ю.О. Карпенка, викладені в роботі «Фонетика і фонологія сучасної української літературної мови» [2]. Нам близький підхід до інтерпретації питання про постання фонем /г/ Г. Півторака [3], а потрактування ортоепічної норми, розуміння її становлення поділяємо з М.Л. Дружинець [4].

Але кожна з цих робіт мала свій об'єкт і предмет дослідження, розгортала наукову думку в заявленій автором тематиці, не ставлячи проблему історичного становлення фонетико-фонологічної особливості української мови в центр опису. Спробуємо на прикладі чотирьох фонем сучасної української мови розглянути їхню історію з'яви, місця в системі приголосних літературної і почасти діалектної мови, особливості звукової реалізації і передачі на письмі.

Виклад основного матеріалу. На час розпаду спільнослов'янського мовного континіуму близько V–VI ст. н.е. праслов'янська **система консонантизму**, найімовірніше, мала такий вигляд:

губні : б, п, в, м;
 передньоязикові: з, с, ц, дз, д, т, р, л, н, ж, ч, ш, дж;
 середньоязиковий: й;
 задньоязикові : Ґ, К, Х.

Доведеною є думка, що збагачення консонантизму мови-основи відбулося за рахунок фрикативних приголосних і африкат. Як же і якими фонемами поповнювалась система консонантизму української мови? Беззаперечним є факт появи м'яких приголосних фонем у результаті палатальних процесів, спричинених занепадом редукованого Ь та витворенням фонем /i/ (див. докладніше про це в статті в попередньому числі). Але, окрім цього, сучасна українська мова збагачена приголосними, невідомими праслов'янській мові, тобто посталими після її розпаду на окремі мови. Це фонем /ф/ та /г/. Фонема /дз/ теж невідома в спільнослов'янські часи, тоді як фонема /дз'/ з'явилася на місці задньоязикової / Ґ / за наслідками другої та третьої палаталізацій, тобто незадовго до розпаду спільної мови. Правда, вона не закріпилася в цій позиції, поступившись місцем /з'/. Розглянемо їхнє місце у системі приголосних нашої мови та історію виникнення, формування вимови й позначення на письмі.

Сумніви щодо фонематичності африкат /дз/ та /дз'/ час від часу виникають через те, що не всі необхідні протиставлення за диференційними ознаками їм властиві. Ми ж пристаємо до думки Н.І.Тоцької [1], що оскільки в мові є випадки, де заміна їх іншими звуками чи один одним призводить до руйнації слова, то /дз/ та /дз'/ є самостійними окремими фонемами, але надзвичайно обмеженого вживання. Справді, слів із ними небагато, серед них немало звуконаслідувань та похідних від них: *дзень – дзенькати, дзенькання, дзенькіт; дзюр – дзюрчати, дзюрчання, дзюркіт, дзав – дзавкати, дзавкіт, дзавкітливий, дзавкання*. Електронний тлумачний он-лайн словник української мови «УКРЛІТ. ОРГ» фіксує понад 200 слів-апелятивів із початковими /дз/ та /дз'/, але, зрозуміло, що в мові їх більше, бо такі звуки є і в абсолютному кінці слова, і в його середині, трапляються вони й у власних назвах. Не забуваймо й про старе чергування / Ґ / - /дз'/ у давальному відмінку однини іменників сучасної першої відміни (давні основи *-а- довге), на поверненні до якого наполягають нині лінгвісти (наприклад, відомий мовознавець О.Пономарів) у власних прізвищевих назвах на зразок: *Герета – Герездзі, Гарнета – Гарнедзі, Галамата – Галамадзі, Герата – Герадзі, Галомета – Галомедзі, Дейнета – Дейнедзі, Джевата – Джевадзі, Дзига – Дзидзі, Ладига – Ладидзі, Ломата – Ломадзі, Рета – Редзі, Ремата – Ремидзі, Салига – Салидзі, Садига – Садидзі, Сарамата – Сарамадзі, Тамата – Тамидзі, Фурдига – Фурдидзі, Шмига – Шмидзі, Штемата – Штемідзі, Юрдига – Юрдидзі, Ярига – Яридзі* тощо. Насправді таких власних назв немало. Інша справа, що при відсутності довгий час в абетці літери Ґе і заміна її на Ге призвели до того, що за орфографічним баченням у багатьох мовців змінилася й ортоепія таких слів: вони стали вимовлятися зі звуком [ґ], який у давальному відмінку перед закінченням –і чергується із [з']. Саме тому і в усному мовленні, і в канцелярській практиці утвердилися форми типу *Герета – Герезі, Салига – Сализі*. Хоч в просторічному мовленні жителів степових говірок Кропивниччини нами зафіксовано одиничні приклади живих чергувань г // дз'. Наприклад, у селі Цибулевому Кропивницького району є прізвище *Хорендженко* – прізвисько від нього *Хореньга* – давальний відмінок однини *Хореньдзі*, місцевий відмінок однини на *Хорендзі*; прізвисько Аґо – місцевий відмінок однини (на) *Адзі*.

Ще більше слів зі звуком [дз], що виникає внаслідок асиміляції на місці [ч], [д], [т] перед свистячими. М.Л. Дружинець [4] наводить такі приклади вимови [дз] та [дз:] як алофонів інших фонем: на стикові слів [ч]+[з] → [дз з]: *хоч зараз*, [т]+[з] → [дз з]: *от зараз*, [т]+[дз] → [дз:] : *от дзвінок*; у середині слова [д]+[с] → [дз с]: *відступ*, [д]+[з] → [дз з]: *відзнака*, [д]+[ц] → [дз ц]: *відцентровий*, [д]+[дз] → [дз:] : *відзеркалення*.

Історія появи фонем /дз/ та /дз'/ хоч і не має такого багатого опису як, наприклад, /г/, але вона є. Уважається, що африката /дз'/ з'явилася в мові-основі за наслідками другої палата-

лізації, коли фонема /г/ перед голосними переднього ряду Й та ять змінився на /дз'/. Але вона не збережена нашою мовою: на її місці маємо фонему /з'/: *нозі, повазі, відвазі, ярузі, подрузі, смузі*.

Разом з тим, фонема /дз/ як і м'яка /дз'/ є в системі українського консонантизму. Цією ознакою вона поєднується з нижньолужицькою, польською, полабською мовами; у білоруській є м'яка фонема /дз'/, але вона має іншу природу, а дзекання є однією з примітних фонетичних рис цієї мови. В українській описувані фонемі мають низьку активність: спостереження показують, що тверда із них належить до тих, що мають активність нижчу за 0,1%, а м'яка взагалі малоактивна. Але своя історія їм властива, хоч до сьогодні вона не завжди вповні розкрилася науковцям.

Переконливою є думка про те, що [дз] розвинувся внаслідок дисиміляції початкового [з] повнозначного слова з прийменником з: з *звоном* → з *дзвоном*, з *зеркалом* → з *дзеркалом*. Оскільки прийменник з є досить пізнім утворенням у такому фонетичному вигляді (він склався десь до XIV–XV ст. після злиття двох давніх прийменників: *изь*, що вживався з родовим відмінком, означаючи рух із середини чогось або ж час початку дії, та *сьн*, який характерний для родового відмінка та орудного зі значенням сукупності, віддалення, початкового місця руху і початкового часу), то й про утворення фонемі /дз/ можна говорити від цього часу.

Окрім того, /дз/, /дз'/ досить часто трапляються в звуконаслідуваннях на зразок: *дз-з-з, дзюр-дзюр, дзвяк-дзвяк, дзень-дзень, дзелень-дзелень* тощо. Є вони і в небагатьох запозичених словах, наприклад, *дзбан*.

Але повний опис історії появи цих фонем, утвердження їх в фонологічній системі української мови ще попереду. І в цих дослідженнях не варто оминати й гіпотезу про природну фонологічну причину їхнього виникнення. Тут найбільш авторитетною є думка Ю.Шевельова [6], який наголошував, що афrikата /дз/ є питомою в українській мові, оскільки доволі симетрична система приголосних за ознакою дзвінкості/глухості мала лакуну: не було дзвінкого відповідника до фонемі /ц/.

Наразі певною мірою досліджено вияв афrikат у говорах української мови і помічено, що він не збігається з їхнім функціонуванням у літературному варіанті. Так, у північному наріччі вони трапляється зрідка. Ретельний дослідник історії поліських говорів В.М. Мойсієнко, аналізуючи їхню фонетичну систему за пам'ятками XVI–XVII ст., не виявив жодного намагання поліських писарів відобразити афrikату /дз/ і висловив припущення: «Вочевидь, ...її поширеність на Поліссі на час написання пам'яток була мізерною, якщо була взагалі» [7, с. 333–334].

У південно-західних наддністрянських, бойківських, покутських, волинських, частково подільських мовних масивах спостережено послідовне функціонування [дз] у типових позиціях, а також надмірне початкове дзекання в деяких словах на зразок *дзолото – золото, дзерно – зерно, дзеленіти – зеленіти*.

Час від часу виникає й дискусія про можливість заміни диграфного позначення на письмі афrikатів, про які йдеться. Вона теж має свою історію. Правда, поява афrikат у пам'ятках засвідчується доволі пізно і вже в диграфній формі: одиничні слова з дз на позначення однієї фонемі фіксуються з XVI–XVII ст. Дослідники називають обмежене коло таких лексем: гудзики, дзвонити, дзвінок, дзвін, Гандзя тощо. Тому й проблема передачі їх на письмі постала не так давно.

Заміна двокомпонентного позначення афrikат однією літерою стала предметом дискусії в Правописній комісії, яка мала завдання реформувати український правопис у другій половині 20-х років минулого століття. Вона виявилася у беззаперечних твердженнях на зразок: одному звукові повинна відповідати одна буква (П.Савицький); у пропозиціях наркома освіти М.О. Скрипника передавати /дз/ латинською S тощо. Правда, на тлі інших правописних проблем того часу передача /дз/ на письмі була далеко не першою. Як тут не згадати засторогу Ю.О. Карпенка про те, що «графічні засоби не можуть розвиватися спонтанно, стихійно, як

звуки. Письмо змінюється шляхом свідомих, спеціальних реформ, на які суспільство завжди погоджується неохоче» [8, с. 177].

Зараз розглянемо історію виникнення фонемі /г/, яка цікавила багатьох мовознавців, а тому має багату бібліографію. Праслов'янська мова такого звука не мала. На його місці в українських словах послідовно вживався задньоязиковий проривний /г /, але в абсолютній більшості слів проривний задньоязиковий перейшов у новий звук /Г/: *голова, мого, городити, міг, берег*. До сьогодні не утвердилася в мовознавстві єдина думка щодо причин виникнення цього звука, часу його появи й утвердження в українській мові як окремої і єдиної фарингальної фрикативної фонемі.

Найбільш поширеною є теорія, сформульована ще в 60-х роках минулого століття, яка пояснює появу Г впливом антського/скито-сарматського субстрату. Не бачать внутрішньомовних причин його появи більшість дослідників типології слов'янських мов, а шукають їх в тюркських мовах-сусідах, які близько XVI ст. жили поруч з прото- й українцями. До цієї думки пристають українські мовознавці О.Царук, О.Ткаченко, Г.Півторак та ін.

Але не можна беззаперечно відкидати й фонологічну гіпотезу появи /г/. Суть її в тому, що мовознавцями помічено протиставлення за ознакою «проривність/фрикативність» серед задньоязикових (к – х), але фонема г – залишалась поза такою парою, бо серед дзвінких не було парної їй фрикативної. У протоукраїнських говорах відчутною була тенденція до симетрії фонологічної системи, а тому це могло стати причиною витворення нового звука, який і склав пару фонемі /г/

Шлях перетворення проривного задньоязикового в глотковий щілинний був, ймовірно, таким: праслов'янський проривний задньоязиковий – фрикативний задньоязиковий – український фрикативний фарингальний.

Донедавна появу українського звука Г датували давньоруським періодом. Але останніми роками все більше дослідників (наприклад, 9) схиляються до думки, що це сталося значно раніше: пізньопраслов'янський період VI ст. н.е. – поч. VII ст. (перший етап, тобто поява фрикативного задньоязикового), а до XI ст. вже був фарингальний, оскільки в писемних пам'ятках на місці праслов'янського звука писали літеру Х замість Г (глаголь). Саме кирилична Гг (глаголь) закріпилася за новим звуком і зараз побутує в українській мові.

За цією ознакою українська мова близька до верхньолужицької, чеської, словацької, білоруської мов. О.Царук уважає, що поява фрикативного [г] є найхарактернішою пізньопраслов'янською особливістю мов антської підгрупи, а в час великого слов'янського переселення цей звук був поширений на всьому етнолінгвістичному антському анклаві, окрім архаїчного малопольського регіону. З часом його втратили в силу різних причин польська, хорватська мови, а в українській він утвердився як єдиний глотковий фрикативний. Пізніше в нашій мові з'явився приставний г на початку слова перед голосними: *горіх, гарба, гострий, гозеро, горати, Гумань, гаптека*. Як бачимо, це явище частково закріплене літературною нормою. Г.Півторак припускає, що протеза, можливо, з'явилася ще в племінних діалектах волинян і деревлян [2, с. 46].

У післяпраслов'янський період з виникненням писемності в давньоруській книжній мові утвердилася й нова фонема /ф/: *фарисей, філософія, Феодосій*. Як бачимо, вона трапляється винятково в запозичених словах, а тому й не була властива живій мові русичів. До сьогодні в просторічному мовленні фіксуємо в багатьох словах його заміну типовими українськими звуками х, хв, п, т, в: *форма – хворма, факт – хвакт, графоман – грахвоман*. Вимова з українськими звуками подекуди закріпилася як літературна: *кафедра – катедра, ефір – етер, Фома – Хома, Євстафій – Остап* тощо. У системі власних назв інколи це стало причиною «роздвоєння» одного імені на два або й три: *Фекла – Текля – Векла, Марфа – Марта, Стефан – Степан, Фадей – Тадей, Фома – Хома – Том*. У словниковому складі української мови досить багато слів з фонемою /ф/, але всі вони є чужомовними. Як губно-губна глуха фонема, вона

ніколи в нашій мові не наближається до сонорного В, а тому й вимова цього останнього звука як Ф (*любоф, кроф*) є грубою ортоепічною помилкою.

Висновки. Як бачимо, фонетична система сучасної української мови у своїй основі є праслов'янською, але за століття самостійного формування вона втратила деякі риси давніх фонем, а інколи і їх самих. Частина спільнослов'янських вимовних рис заступилася новими українськими, що нині відділяє нашу мову від інших споріднених. Разом з тим, унаслідок пізніших змін у ній утвердилися нові фонemi, які надали українській мові інакшості, своєрідності. Залишаючись слов'янською, українська мова має у ній власне місце, рівноправне й примітне.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Сучасна українська літературна мова: підручник /А.П.Грищенко та ін. К.: Вища шк., 2002, 439 с.
2. Карпенко Ю. Фонетика і фонологія сучасної української літературної мови. Одеса: Чорномор'я, 1996. 144 с.
3. Півторак Г.П. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски». Київ: Видавничий центр «Академія». 2001. 152 с.
4. Дружинець М.Л. Українське усне мовлення: психо- та соціофонетичний аспекти. Одеса: Видавництво Одеського національного університету імені П.Мечникова. 2019. 580 с.
5. Тищенко К.М. Долітописна мовна історія українців. Київ-Дрогобич: «Посвіт». 2016. 756 с.
6. Шевельов Ю.В. Історична фонологія української мови. Харків: Акта. 2002. 1054 с.
7. Мойсієнко В.М. Фонетична система українських поліських говорів у ХУІ - ХУІІ ст. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Франка. 2006. 448 с.
8. Карпенко Ю.О. Вступ до мовознавства. Київ: Видавничий центр «Академія». 2010. 334 с.
9. Царук О. Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри. Дніпропетровськ: «Наука і освіта». 1998. 324 с.